

ГУБА Л. В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РОЛЬ РІЗНИХ ЧАСТИН МОВИ У РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПРОСТОРОВИХ ВІДНОСИН В ОПОВІДАННЯХ ТА КАЗКАХ ГЕРМАНА ГЕССЕ

У статті розглянуто проблематику мовного вираження простору в оповідному тексті та роль різних частин мови (зокрема дієслів, просторових прислівників та прикметників, іменників, займенників) як засобів вираження просторових відносин у художніх текстах Германа Гессе.

Ключові слова: просторова лінгвістика, мовна репрезентація категорії простору, засоби вербалізації, просторові відносини у тексті.

В статье рассматривается проблематика языкового выражения пространства в повествовательном тексте и роль различных частей речи (в частности, глаголов, пространственных наречий и прилагательных, существительных, местоимений) как средств выражения пространственных отношений в художественных текстах Германа Гессе.

Ключевые слова: пространственная лингвистика, языковая репрезентация категории пространства, средства вербализации, пространственные отношения в тексте.

The article examines the problems of the linguistic expression of space in a narrative text and the role of different parts of speech (particularly verbs, spatial adverbs and adjectives, nouns, pronouns) as means of expressing the spatial relationships in the literary texts by Hermann Hesse.

Keywords: spatial linguistics, linguistic representation of the category of space, means of verbalization, the spatial relationships in a text.

Сукупність просторових відносин у тексті порушує знайоме питання про відношення між мовою та дійсністю, а також пов'язане з ним питання лінгвістичної відносності. У сучасній лінгвістиці проблему простору можна сформулювати наступним чином: наскільки повно репрезентується в мові об'єктивна реальність та просторові характеристики, а також наскільки суб'єктивним є людське бачення світу.

Вираження просторових відносин в мові вивчає “просторова лінгвістика”, яка в зарубіжній германістиці виокремилася у самостійну галузь мовознавчих досліджень. Саме цей факт зумовлює **актуальність** даного дослідження, яка впливає із все більше зростаючого зацікавлення сучасної лінгвістики до проблеми мовної категоризації, а також відсутністю систематизованого матеріалу щодо проблеми опису та вираження просторових понять та відносин.

Метою дослідження є виокремлення тих частин мови, які відіграють головну роль у репрезентації просторових відносин у текстах малих епічних жанрів Германа Гессе.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання комплексу завдань: 1) окреслити головну проблематику мовної репрезентації категорії простору; 2) зазначити основні роботи германістів та англівців у рамках дослідження “просторової лінгвістики”; 3) визначити роль різних частин мови у процесі вербалізації просторових відносин у тексті та 4) унаочнити останнє на основі аналізу просторової локалізації в оповіданнях та казках видатного німецького письменника, що розглядаються.

Об'єктом дослідження даної статті є просторові відносини в оповідних текстах Г. Гессе.

Предмет дослідження – різні частини мови як засоби вербалізації категорії простору в текстах малих епічних жанрів німецького письменника.

Матеріалом дослідження слугують оповідання та казки Германа Гессе.

Наукова новизна нашого дослідження зумовлюється, по-перше, недостатньою розробленістю категорій та понять “просторової лінгвістики” в Україні та, по-друге, відсутністю аналізу художніх текстів Германа Гессе в такому руслі мовознавчих досліджень.

У мовній репрезентації категорія простору виявляється більш проблематичною, ніж категорія часу, оскільки час розгортається лінійно, і тому є ближчим до мови у її лінійності [1:82]. Під час мовного висловлення неминуче постає проблема адекватного переведення просторової тривимірності у одновимірність мови. Проте лінійний ланцюжок мовних знаків в текстах із локально-дескриптивним змістом має здатність конструювати уявний (фіктивний) простір перед “внутрішнім оком” реципієнта. У той час як адресати візуально чи акустично сприймають написані чи почуті слова, вони декодуються, а також когнітивно опрацьовуються в процесі *візуального образотворення* (*visual imaging*) [2:16].

Гештальт-психологія ґрунтується в основному на законі “хорошого” гештальту, який свідчить про те, що спостерігачі можуть самостійно доповнювати відсутні елементи [3:42], з чого аналогічно можна зробити висновок, що також у мовних описах не потрібно наводити всі деталі експліцитно для уможливлення створення зв'язного простору реципієнтом.

Крім того, виникають труднощі у процесі мовної репрезентації простору та часу, оскільки обидва виміри сприймаються егоцентрично, проте абстрагування із власної перспективи та проєкція у іншу перспективу потребує від авторів та реципієнтів тексту великих когнітивних зусиль. На основі таких характеристик мовної репрезентації простору текст не може відповідати реальності у відношенні один до одного.

Відображення просторового оточення завжди підпадає фільтрації процесу пізнання з боку автора тексту, який здійснює селекцію елементів, що будуть репрезентованими, нав'язує реципієнту за допомогою стратегій лінеаризації певну перспективу та обирає форму мовної репрезентації, за допомогою якої можна виражати одні й ті ж самі просторові характеристики різними мовними засобами. Говорячи про **роль різних частин мови у репрезентації просторових відносин**, слід зазначити, що першорядне значення тут мають прийменники, просторові прислівники та просторові прикметники, векторні дієслова та іменники, у випадку, якщо вони позначають ємкості, предмети та межі (границі).

Протягом останніх десятиліть сформувалася дисципліна, яку можна назвати *“просторовою лінгвістикою”* (Raumlinguistik). Починаючи з ранніх генеративно-семантичних підходів [4], когнітивна лінгвістика виявилася найбільш продуктивною галуззю у лінгвістичному дослідженні простору.

У дослідженні виразів локалізації в німецькій мові слід відзначити ранні роботи Д. Вундерліха [5; 6] та Г. Фатера [7]. Більш пізні дослідження германістів включають праці Т. Германа / К. Швайцер [8], Й. Грабовські [9] та Т. Гісслер [10], які наголошували передовсім на когнітивній основі вербалізації просторових відносин. У тому ж напрямку націлені відомі збірники англістів П. Блума та спів [11], а також М. Пюца / Р. Дірвена [12], чії статті торкаються широкого кола питань, починаючи з проблем опанування мовою і аж до літературного дискурсу в різних мовах.

У новому тисячолітті також активно проводяться когнітивно-лінгвістичні дослідження простору, доказом чого можуть служити збірники Е. ван дер Зее / Й. Слека [13], М. Гікман / С. Роберта [14] та В. Еванс / П. А. Чілтона [15]. Особливо слід відзначити монографію С. Левінсона [16], яка дає не тільки ґрунтовний вступ до складних взаємовідношень між мовою та простором, але й містить спеціальні

дослідження відмінностей між різними мовами. Для всіх цих студій спільним є те, що вони концентрують увагу більшою мірою на окремих реченнях чи словосполученнях, які конструюють простір, а тому детально не зупиняються на аналізі надфразових явищ.

Наша стаття розглядає просторові репрезентації (тобто мовне вираження простору) в оповідних текстах. Через свої великі розміри такі тексти часто містять занадто детальні описи розташування об'єктів, а також чисельні зображення переміщення чи руху в просторі.

Коли ми говоримо про текст як простір, то вживаємо поширену метафору, на основі якої простір розуміється як переплетені між собою слова. Тереза Фам та Крістоф Шуберт [17:25] виділяють три теми, які можна розглядати в тексті, ґрунтуючись на цій метафорі:

1) будь-який текст (особливо художній) можна розглядати як “будинок”, у якому відбувається дія, і в той самий час персонажі рухаються у різних секторах загального простору. Зокрема, можна говорити про “вхід у текст” (“Texteingang”), про “передпокій” (“Vorraum”) та “вітальню” (“Hauptraum”), “сусідні кімнати” (“Nebenräumen”), про “вікна” (“Fenstern”) та про “вихід із тексту” (“Textausgang”).

2) різні сюжетні лінії тексту можна трактувати як площини простору певної будівлі (її поверхи), і тому ці сюжетні лінії можуть метафорично трансформуватися у “площини дії” (“Handlungsebenen”).

3) і насамкінець, власне сама дія може бути зображеною просторово (висхідна, нисхідна дія), як це, наприклад, вже давно практикується у драмі (репрезентацію простору в драмі досліджує Кайпер [18]).

Проте у нашій статті простір не розглядається у метафоричному відношенні до тексту, навпаки, йдеться конкретно про просторовість, локальні області, які мають місце у певному тексті, наприклад у оповіданні чи казці.

Ю. Лотман розглядає проблему простору в художньому творі зі структуралістських позицій: *“Простір в художньому творі моделює різні зв'язки картини світу: часові, соціальні, етичні тощо ... категорія простору тісно переплітається з тими чи іншими поняттями, що представлені в нашій картині світу як окремі чи протилежні”*. Дослідник зазначає, що в художній моделі світу “простір” іноді метафорично висловлює зовсім не просторові відношення в моделюючій структурі світу. Таким чином, *“художній простір репрезентує модель*

світу даного автора, яка виражається мовою його просторових уявлень” [19:252–253].

Далі Ю. Лотман пояснює, що ця мова характеризує загальні риси, вона значною мірою “належить часу, епосі, суспільним та художнім групам”. Художнику слова належить лише вислів цією мовою, який складається із сполучених в індивідуальному досвіді “просторових мов жанрів та видів мистецтва”, а також містить “моделі простору різного ступеня абстрактності, що утворені свідомістю різних епох” [19:253]. Це означає, що авторська присутність обмежується вибором та комбінуванням мовних засобів, а не є вираженням переживань та уяви творця.

Важливою особливістю простору є його тривимірність. Він має три виміри: 1) праворуч – ліворуч; 2) вгору – вниз; 3) вперед – назад. Усі ці напрями наочно позначаються трьома перпендикулярними лініями (рис. 1). Рухаючись паралельно до них, можна визначити перебування будь-якого тіла у просторі.

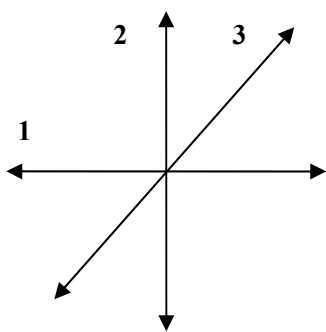

Рис. 1. Три виміри простору

Три перераховані напрямки визначають як двовимірну, так і тривимірну площину. Існування у свідомості людини первинних просторових уявлень зумовлено, на думку В. Г. Гака, самою структурою людського тіла [20:127]. Хоча різні мовні культури виробили своє розуміння простору, свій спосіб сприйняття та актуалізації його певних ознак.

У сучасній німецькій мові тривимірність мовного простору задається прийменниками із семантикою *вперед – назад, праворуч – ліворуч, вгору – вниз* та їх синонімічними лексемами, наприклад: *links, rechts, oben, unten, geradeaus, daher, dahinten, vorn, hinten, obenan, obenauf, nebenan, auswärts, hierher, dorthier, abwärts, seitwärts, vorwärts, rückwärts, fort, weg, heim, bergauf, bergab*. Але через особливості мовного сприйняття простору, тривимірність в тексті реалізується не триєдністю вище зазначених форм, а використанням прийменників та прислівників із семантикою [zu / in] в поєднанні з лексемою, яка функціонує як вербалізатор тривимірного простору орієнтиру.

Таким чином, вище наведені приклади лише свідчать про те, що тривимірність загалом характерна для мовного сприйняття простору в

тому плані, що можливо локалізувати об'єкти не тільки всередині тривимірного простору, але також і окремо відносно кожного із його вимірів.

Семантика слів є дуже важливим аспектом при аналізі просторових відносин у художньому тексті, оскільки категорія простору охоплює велику кількість мовних (а також позамовних) фактів, які об'єднані спільною семантичною функцією. І тому дослідження категорії простору та комплексу семантичних функцій, які базуються на ній, порушують питання вивчення засобів вираження даного змісту, його різновидів та варіантів.

Просторові відносини в тексті можуть бути виражені різними засобами, які позначають зв'язок між двома об'єктами. У сучасній німецькій мові це в першу чергу дієслова з прийменниками або без них, а також **просторові прислівники** такі як *hier* (тут), *dort* (там), *draußen* (ззовні), *vorn* (попереду), *hinten* (позаду), *woher* (звідки), *wohin* (куди) та інші. Наприклад: “*Ich lief und lief, den Schweiß auf der Stirn, und hinter mir lief meine Schuld ...*” [21:394].

Візьмемо інший приклад із оповідання Германа Гессе: “*Als er das Lied beendet hatte, verließ Marcel das Schloß, aus dessen Fenstern ihm der helle Kerzenglanz nachfloß. Er kehrte nicht zu den Zelten zurück, sondern wanderte in anderer Richtung aus der Stadt in die Nacht hinein, um der Ritterschaft ledig als Lautenschläger ein heimatloses Leben hinzubringen*” [21:710]. У даному прикладі можна виділити два типи просторових відносин: зникнення об'єкта із області локалізації, що виражається дієсловами *verließ* та *kehrte nicht zurück*; а також переміщення об'єкта в напрямку області локалізації, що вербалізується за допомогою дієслова *wanderte* із прийменниками *in* та *aus*: *wanderte in* *anderer Richtung* *aus* *der Stadt*.

А зараз перейдемо до аналізу уривку із казки Г. Гессе “Der Dichter”:
“*Als er sehr lange gewandert war, erreichte er die Quelle des Flusses und fand in großer Einsamkeit eine Bambushütte stehen, und vor der Hütte saß auf einer geflochtenen Matte der alte Mann, den er am Ufer bei dem Baumstamm gesehen hatte. Er saß und spielte die Laute, und als er den Gast sich mit Ehrfurcht nähern sah, erhob er sich nicht, noch grüßte er ihn, sondern lächelte nur und ließ die zarten Finger über die Saiten laufen, und eine zauberhafte Musik floß wie eine silberne Wolke durch das Tal, daß der Jüngling stand und sich wunderte und in süßem Erstaunen alles andere vergaß, bis der Meister*”

des vollkommenen Wortes seine kleine Laute beiseite legte und in die Hütte trat. Da folgte ihm Han Fook mit Ehrfurcht und blieb bei ihm als sein Diener und Schüler” [22:289–290].

Зазначений уривок із казки Германа Гессе описує події, які відбувалися в області простору перед бамбуковою хатиною в лісі. Мовне позначення вказаної області простору вимагає відповідних засобів вербалізації, в даному випадку словосполучення із лексемою *die Hütte*: *er fand eine Bambushütte stehen, vor der Hütte saß ... der alte Mann, bis der Meister ... in die Hütte trat.*

Аналіз особливостей мовного вираження просторових відносин у даному уривку дозволив виділити їх наступні типи:

1) дії об’єкта в просторі: ... *erreichte er die Quelle des Flusses und fand... in großer Einsamkeit eine Bambushütte stehen*;

2) переміщення об’єкта в межах одного просторового орієнтиру всередину іншого: ... *der Meister ... in die Hütte trat, da folgte ihm Han Fook*;

3) перебування об’єкта в просторі орієнтиру: ... *er saß und spielte die Laute, ... er ... ließ die zarten Finger über die Saiten laufen, der Jüngling stand ...*

На основі аналізу даного прикладу можна побачити, що розгляд ситуації просторової локалізації вимагає наявності у локативній фразі функціонально-семантичних ролей семантичного об’єкта, який виражається іменниками (*der Mann, der Gast, der Jüngling, der Meister, der Diener, der Schüler*), займенниками (*er, ihn, ihm*); семантичного предиката, який репрезентується дієсловами руху (*laufen, fließen, treten, folgen* та ін.), дієсловами дії (*spielen, grüßen, lächeln* та ін.); локалізатора, який у даному прикладі вербалізується прислівниками (*auf, an, über, durch, in, bei*); та просторового орієнтиру, що виражається іменниками (*die Hütte, die Bambushütte*).

Для номінації просторових локусів автор вживає іменники *die Quelle des Flusses, die Bambushütte, die Hütte, das Ufer, das Tal*.

Отже, в даній статті було розглянуто основні проблеми “просторової лінгвістики” та зокрема мовної репрезентації категорії простору.

Проведене дослідження висвітлює основні проблеми у питанні мовного вираження простору в наративному тексті та доводить, що різні частини мови, як наприклад дієслова, просторові прислівники та прикметники, іменники і займенники відіграють важливу роль у вираженні просторових відносин в оповіданнях та казках Германа Гессе.

Перспективами майбутніх досліджень буде подальше поглиблене вивчення просторової організації творів малих епічних жанрів Германа Гессе та мовних засобів їхнього вираження.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Соссюр Ф. де*. Труды по языкознанию : научное издание / Фердинанд де Соссюр ; [пер. с фр. под ред. А. А. Холодовича]. – М. : Прогресс, 1977. – 695 с.
2. *Esrock E. J.* The Reader's Eye : Visual Imaging as Reader Response / Ellen J. Esrock. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1994. – 241 p.
3. *Köhler W.* Gestalt psychology / M. Henle (ed.) // The selected papers of Wolfgang Köhler. – N.Y. : Liveright, 1971. – 465 p.
4. *Daswani C. J.* Adverbials of Time and Location in English: A Study in Generative Semantics / Chander J. – Ithaca, N.Y. & London : Cornell University Press, 1969. – 364 p.
5. *Wunderlich D.* Sprache und Raum / Wolfgang Klein (Hrsg.) // Studium Linguistik. – B. 12. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1982. – S. 1–19.
6. *Wunderlich D.* Raum, Zeit und das Lexikon / Sprache und Raum. Psychologische und linguistische Aspekte de Aneignung und Verarbeitung von Räumlichkeit. Ein Arbeitsbuch für Lehren und Forschung / Harro Schweizer (Hrsg.). – Stuttgart : Metzler, 1985. – S. 66–89.
7. *Vater H.* Einführung in die Raum-Linguistik / Heinz Vater // Kölner linguistische Arbeiten. – N 24 : Germanistik. – [2 ed.]. – Hürth-Efferen : Gabel, 1991. – 107 S.
8. *Herrmann T.* Sprechen über Raum. Sprachliches Lokalisieren und seine kognitiven Grundlagen / Theo Herrmann, Karin Schweizer. – Bern u.a : Huber, 1998. – 255 S.
9. *Grabowski J.* Raumrelationen: Kognitive Auffassung und sprachlicher Ausdruck / Joachim Grabowski. – Opladen ; Wiesbaden : Westdeutscher Verlag GmbH, 1999. – 299 p.
10. *Giessler T.* Raum – Konzept – Sprache. Sprachliche Lokalisationen in Minimalkonstellationen / Tanja Giessler. – Stuttgart : Ibidem-Verlag, 2010. – 538 S.
11. *Bloom P.* Language and Space / [Paul Bloom, Mary Peterson, Lynn Nadel, and Merrill Garrett (eds.)] // Language, speech and communication series. – Cambridge ; Mass. ; London : MIT Press, 1999. – 597 p.
12. *Pütz M.* The Construal of Space in Language and Thought / Martin Pütz, René Dirven (Hrsg.). – Berlin ; N. Y. : Mouton de Gruyter, 1996. – 704 S.
13. *Zee E.* Representing Direction in Language and Space / Emile Van Der Zee, Jon M. Slack. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 282 p.
14. *Hickmann M., Robert S.* Space in Languages : Linguistic Systems and Cognitive Categories / Maya Hickmann, Stéphane Robert // Typological studies in language. – Amsterdam ; Philadelphia : J. Benjamins Pub. Co., 2006. – V. 66. – 363 p.
15. *Evans V.* Language, Cognition and Space : The State of the Art and New Directions / Vyvyan Evans, Paul Anthony Chilton // Advances in Cognitive Linguistics Series. – London ; Oakville : Equinox Pub, 2010. – 519 p.
16. *Levinson S. C.* Space in Language and Cognition: Explorations in Cognitive Diversity / Stephen C. Levinson // Language, Culture and Cognition. – Cambridge [u. a.] : Cambridge Univ. Press, 2003. – V. 5. – 389 p.
17. *Schubert C.* RaumTexte – TextRäume : sprachwissenschaftliche Studien zur Verortung im Diskurs / Christoph Schubert, Teresa Pham // Kulturen – Kommunikation – Kontakte. – Berlin : Frank & Timme GmbH, 2012. – Bd. 11. – 241 S.
18. *Keiper H.* Studien zur Raumdarstellung in den Dramen Christopher Marlowes : Dramaturgie und dargestellte Wirklichkeit / Hugo Keiper. – Essen : Verlag die Blaue Eule, 1998. – 354 S.
19. *Лотман Ю. М.* В школе поэтического слова. Пушкин. Лермонтов. Гоголь : [кн. для учителя] / Юрий Михайлович Лотман. – М. : Просвещение, 1988. – 352 с.
20. *Гак В. Г.* Пространство вне пространства / В. Г. Гак // Логический анализ языка. Языки пространств. – М. : Индрик, 2000. – С. 127–134.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

21. *Hesse H.* Die schönsten Erzählungen / Hermann Hesse. – Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main, 2004. – 455 S.
22. *Hesse H.* Die Märchen / Hermann Hesse. – Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main, 2006. – 288 S.